

Mészáros István: A tőkén túl

A tőkén túl,* Mészáros István magyar-brit filozófus *chef d'oeuvre*-je afféle egyenetlen gerincű hegyóriáshoz hasonlatos, amely a huszonegyedik század határán magasodik. Igazi kihívás fölkapaszkodni a csúcsára. Félmillió szó, ádáz, leginkább prófétikus-dialektikusnak nevezhető stílusban, nem ígér könnyed időtöltést. De megéri megtenni az utat. *A tőkén túl* a maga nagyságában, átfogó minőségében és szenvedélyes erőteljességében meghatározó marxista szintézisként áll a jelenkor előtt, amelyet Mészáros a tőke *szerkezeti válsága* szakaszaként nevez meg. A létező rendszernek „nincs alternatívája” szörnyű súlykolása alatt élünk. Mészáros nekilát e mítosz lerombolásának, és tételét – lehet és kell az alternatíva, a neve: szocializmus – olyan tág skálán és olyan erővel fejt ki, ami csak tőle telik. Egy kicsit még elidőzve metaforánknál: a mészárosi gondolat csúcsáról letekintve ismét az ígéret földjére láthatunk.

Az, hogy a szocialista átalakulás kilátásai sosem látszottak gyérbbe, mint a jelenben, tragikus és ironikus dimenziót kölcsönöz Mészáros érvelésének, ám a legcsekélyebb fokban sem gyöngíti erejét. Még nem helyezték hatályon kívül a logika törvényeit. Ha igaz, hogy a tőke tevékeny előidézője a világ bajainak, s hogy kiterjedt szerkezeti válságban leledzik, akkor a tőke leküzdésén múlik a jövőendő. Az antikapitalizmus – marxizmus – érvrendszerét tovább kell fejleszteni, hogy pontosan megfeleljen a jelen követelményeinek; és annak megértése, hogy mi is legyen az átmenet ahhoz, ami „a tőkén túl” van, óriási problémaként tornyosul előttünk, bármennyire valószínűtlennek tetszik ma még. Ez a vállalkozás ugyanis, *A tőkén túl*, tekintet nélkül stilisztikai fogyatékoságaira, továbbra is a marxista gondolat csúcsaként áll majd itt, a huszadik század záróvonalán.

* Az idézetekben a jobb megértés végett figyelmen kívül hagytam számos dőlőbetűs kiemelést, amelyet szabadon alkalmazott a szerző. (J. K.)

Hadd kíséreljem meg fölvezetni *A tőkén túl* tematikai összefoglalását, hogy továbbléphessek központi üzenetének taglalásához. Mondanom sem kell, hogy sok minden említetlenül marad itt. Négy fő téma szövi át keresztül-kasul Mészáros művét, s kerül részletes kidolgozásra szövegében:

1. A tőke természete és megkülönböztetése a kapitalizmustól;
2. A válságnak a szerkezeti válság kifejtett fogalmával bővített elmélete;
3. A posztkapitalista társadalmak terjedelmes bírálata – a hangsúly itt az úgynevezett „piacsocializmus” balfogásaira esik;
4. Az előreláthatólag szükséges és elégséges feltételei a szocializmusnak mint a kapitalizmus pozitív meghaladásának.

I. A tőkéről és a kapitalizmusról

A mű magvát képező megkülönböztetés ez, az egyéb eszmék ebből következnek. S amit ugyanakkor a legnehezebb megragadni. Mészáros tézisének kiindulópontja mintegy sűrítve jelenik meg *A tőke* I. kötete alcímének közkeletű félrefordításában. A standard [angol nyelvű] kiadásban ez olvasható: „A critical analysis of capitalist production” [„A kapitalista termelés kritikai elemzése”]. Amit azonban Marx valószínűleg írt, s ami lényegesebb, amiről mondandója volt, az így szól: „A tőke termelésének kritikai elemzése” (szó szerint: „A tőke termelési folyamata”). Ebben a látszólag apró csúsztatásban az elvonatkoztatás döntő fontosságú szintje tűnik el. Ha csupán arra figyelünk, miként manifesztálódik a tőke az adott rendszerben, akkor a dolog velejét hagyjuk figyelmen kívül: magának a rendszernek a természetét. A tőke és a kapitalizmus közti különbségtétel elmulasztásával arra szorítkozunk, hogy csupán átcsoportosítsuk a gazdaság paramétereit, s e művelet során elvesz számunkra a lényeg, nevezetesen hogy a tőke, Mészáros hangsúlyosan meg-megismételt megfogalmazásában, „a társadalmi anyagcsere-újratermelési rend” egésze, amely eredendően ellenőrizhetetlen és destruktív. Ezért a „tőkén túlra” jutni: olyan társadalom-átalakításra vállalkozni, amelyik csak minden partikuláris gazdasági és politikai rendszabályon túlhaladva lehetséges. Ahogyan Marx írta *A filozófia nyomorúsága* Mészáros által igen kedvelt egyik passzusában: az embereknek meg kell változtatniuk „az alapoktól a csúcsig ipari és politikai létfeltételeiket, következésképpen egész létezési módjukat”.

De mi is pontosan a tőke? Itt az olvasó, aki valamilyen kész vagy akár csak szellemesen találó válasza számát, keservesen csalódik (s helyzetén csak ront a jelen kiadás – kétségkívül gazdasági nehézségek okozta – komoly hiányossága: a tárgymutató elmaradása). Szerte a szövegben elszórtan számtalan észrevétel található a tőke természetéről, ám ezek sehol sem kapcsolódnak egybe kellő terjedelmű és rendszeres definícióvá. Ami a legközelebb áll ilyesmihez, arra a könyvben jó mélyre ásva, az út kétharmadának megtétele után voltam képes rátalálni:

A tőkerendszer valamennyi elképzelhető formájának lényeges, meghatározó jegyei a következők: a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának olyan termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak, amelyik fölhalmozásra – „magáértvaló és magához ragaszkodó érték” gyanánt (Marx) – valamint a fölhalmozott gazdagság folyamatos bővített újratermelésére irányul. (III, 227)

Amikor tehát Mészáros tőkéről szól, elsődlegesen egy „rendszert” ért rajta, valamint a hagyományosan a tőke, vagyis az érték-többlet-növekedés rendszerének gazdasági elemét nevezi meg így. A tőkerendszer, gazdasági alkotóelemei mellett, magában foglalja a társadalom ellenőrző funkcióit is, különösképpen az államot. Tehát „a tőke szerves rendszerének kibogozhatatlanul összefonódott alkotórészei... a következők: TŐKE ... MUNKA ... ÁLLAM.” Az elvonatkoztatásnak ezen az alacsonyabb szintjén a tőke akként határozódik meg, mint ami „nem csupán a termelés elidegenedett anyagi föltételeit képviseli, hanem... a szubjektivitást is, amely szembenáll a munkával, s parancsol neki”; míg a munka „strukturálisan meg van fosztva az ellenőrzéstől” a termelés fölött, s „defenzíven áll szemben a tőkével”; az állam pedig „az antagonisztikus tőkerendszer általános politikai vezénylő struktúrája...” (III, 397)

Senkit sem ér meglepetésként, aki ismerős Mészáros korai munkásságával, hogy a tőke illetően fölfogása az elidegenedés elméletén alapul. Ahogy írja: „A tőkeviszony mint olyan ugyanis a társadalmi munka antagonisztikusan elidegenedett tárgyasulását alapszik.” (III, 155) A *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* 1970-ben megjelent kimagasló tanulmánya, a *Marx elidegenedés-elmélete* a marxizmus

„filozófiai” vagy „humanista” iskolája vezető képviselőjévé avatta Mészáros. E megközelítésmód tetőpontja *A tőkén túl*, ez az átfogó esszé a forradalomról, amely a tőkének patológiai, mélyen a veséjébe látó vizsgálatán alapszik.

Érvelése középpontjában annak fölmutatása áll, hogy a munka elidegenedése miképp terjeszkedik ki az értéktörvény révén, s csap át a rendszernek ama makroszkopikus minőségébe, amelyik jelenleg kapaszkodik nyeregbe a világ hátán – az ellenőrizhetetlen növekedésbe. Erőteljes szavakkal fejt ki ezt, s a *Grundrisse* egyik döntő fontosságú szövegrészletével támasztja alá:

A tőke mint olyan képtelen az önkorlátozásra, még ha az embe-
riség teljes elpusztítása is a következménye ennek. Ugyanis „a
tőke ... a korlátján való túlmenés korlátlan és mértéktelen törek-
vése. Minden határ korlát a tőke számára és annak kell lennie.
Különben már nem lenne tőke – nem lenne az önmagát termelő
pénz...” (I, 283)

Amit Marx előre látott, s amit most Mészáros tisztábban és mélyebbre tekintőn lát, mint sok más marxista, az a tőkerendszer féktelen, nemtörődöm, rákos, természetromboló burjánzása. Túl minden részleten, ez a jelenlegi válság veleje.

II. A tőke szerkezeti válsága

A tőkén túl tekintélyes részét a tőkerendszer jelenlegi állapotának értékelése teszi ki. Mészáros részletgazdagon és marón gúnyos polémiával (ez javarészt a főszöveg súlyosságán komikummal enyhítő szándék megnyilvánulása) valóságos rendet vág az apológiák és a misztifikációk tenyészetében, hogy eljuthasson a lényeges pontig: íme, a Tőke a legnagyobb diadalának pillanatában, amikor az egész világ a lába előtt hever, s az alternatívák hangja oly lefojtottan észlelhető, mint soha még, amióta Karl Marx első ízben tollat ragadott – és mindezek dacára most mégis egy kezelhetetlen szerkezeti válsaggal kénytelen farkasszemmel nézni! Túl az üzleti ciklusok megannyi árapályán, ez a kutyaszorító a fönt említett beteges növekedés terméke. A tőke története mindmáig – beleértve azt a szakaszát, amelyet Marx vett szemügyre – egy olyan színen játszódtott, amelyiken a tőkés viszonyok csupán a világ kis zugába hatoltak be. Most, amikor nincs már

messze „teljes kiterjeszkedésétől mindent átfogó világrendszeré”, immár „aktivizálódhatnak a tőke strukturális korlátai a maguk pusztító erőteljességében.” (II, 311) Ámde „a tőke világa még... ma sem tekinthető teljesen kiterjedt és integrált globális rendszernek, még ha most már nincs is túl messze tőle.” (II, 312) Így hát nyakunkon a szerkezeti válság kora, talán már ennek beharangozója az elmúlt negyedszázad kiterjedt pangása, biztos viszont, hogy a világszínpad felé tör magának utat.

A tőke a „hasznosítási idő” folyamatos csökkentésével s a realizálás köreinek pénzügyi trükkök és eladósodás révén előidézett fölgyorsításával hátrítgatja a gyöngülő jövedelmezőség fenyegetéseit.

De ugyanakkor a hulladéktermelés (benne a militarizálódás hulladéka), a természetrombolás meg a „fölsleges” dolgozók és egész nemzetek kirekesztése, minden-minden fölgyorsult. Az eredmény a válság új rendje. Mészáros így foglalja össze:

A mai válság történelmi újdonsága négy fő aspektusában nyilvánul meg: 1. jellege egyetemes, nem pedig egy-egy különös körre szorítkozik...; 2. tere csakugyan globális... nem pedig országok valamely csoportjára korlátozódik; 3. időbeli kiterjedése elhúzódó, folyamatos... nem pedig korlátozott s ciklikus; 4. lefolyásának módját tekintve kúszónak nevezhetjük – ellentétben a múltbeli látványosabb és drámaibb robbanásokkal és összeomlásokkal... (III, 246)

Tehát egy „strukturális válság a társadalmi komplexum egészét sújtja”, s ez „kérdéssé teszi magát az érintett általános komplexum létét is, posztulálja meghaladását s fölváltását valamely alternatív komplexummal.” A válság nem valamely különös része az egésznek, hanem „a lényegi alkotóelemek rendszerének gátlásában áll”, amelyek egyre kevésbé képesek szolgálni az idővel megszokottá vált „ellentmondások kitelepítését”. Így aztán a tőkerendszer mindahány aspektusa fokozatosan diszfunkcióssá és irracionálissá lesz. Amiként Mészáros akkurátusan észrevételezi: „Ha valaki úgy érezné, hogy ez túl drámaian hangzik, annak csak szét kell néznie maga körül. Lehet egyáltalán olyan tevékenységi kört vagy emberi kapcsolatok olyan körét találni, amelyiket nem sújt a válság?” (III, 247–251)

III. A poszt-kapitalizmus kritikája

A válságot lehet kezelni, talán meghatározatlan ideig is, csak éppen nem lehet megoldani. Ez elnapolja a posztkapitalizmus lehetőségeit, és hatályban hagyja azoknak a különböző alternatíváknak a bírálátát, amelyek szocializmus néven futottak. Ezen a ponton Mészáros tőkefogalma, amely jóval alapvetőbb kategória, mint a kapitalizmus, élesen a gyújtópontba kerül. Ha ugyanis a kapitalizmus nem több, mint egyike a tőketermelés stratégiai rendjeinek, akkor több másik is létezhet. Így hát fölvetődik a kérdés: vajon azok a posztkapitalista társadalmak, amelyek ebben az évszázadban létrejöttek, tényleg a tőke újratermelődései-e más alakban?

Mészáros válasza erőteljes igen, amit nagy részletességgel fejt ki több száz oldalon, s ennek során kimutatja a szocializmus nevére igényt tartó két e századi alakulatról, a Szovjetunióról és a szociáldemokráciáról, hogy csupán két alternatív stratégiát jelentettek a tőke realizálására. Számos érvét mentora, Lukács György állásfoglalásainak részletes boncolgatása révén fejti ki, aki különleges filozófus-képviselője volt az ortodox marxizmus határai kimutatásának. A dolog lényege a következő:

A tőke mozgásmenete az elidegenült munkában egyaránt megőrződött a posztkapitalista fejlődés mindkét kísérletében. A szovjet rendszer a többletmunka bürokratikus és politikai eszközökkel való kiaknázása révén termelte újjá a tőkét; a szociáldemokrácia pedig a fölhalmozás létező módjának korszerűsítésével, „áramvonalasításával” szolgált, nem törődött e fölhalmozás alapvetően antagonisztikus módjával. Az előbbi szörnyűséggé nőtte ki magát, az utóbbi szemfényvesztésnek bizonyult. Mostanra mindkettő a történelem közmondásos szemétdombjára jutott, a marxista gondolkodásnak pedig az egyik legsürgetőbb feladata az lett, hogy leválassza ezeket a bukott kísérleteket a hamisítatlan projektumról.

Mind a sztálinizmus, mind a szociáldemokrácia végtére egyaránt a „piacszocializmus” lehetőségeinek bűvkörébe került, mint ami potenciálisan alternatív út gyanánt vezethetne el a szocializmushoz, megőrizve mindazt, ami „a legjobb a két világból”. Mészáros erejét nem kímélve üti-vágja ezt a koncepciót. Kombattáns stílusának példaként idézhetjük a következőt:

Margaret Thatcher nyomán, aki Assisi Szent Ferenc szavait idézte választási győzelme után, a piacszocializmus politikai tanárai és

propagandistái is szerették volna Szent Ferencet követni a madaraknak prédikáló szerepében. De volt köztük egy nagy különbség. Hiszen amíg az egyik legradikálisabb szent a történelemben valódi eleven madarakhoz beszélt természetes környezetükben, addig emezek egy sor kitömött madárhoz intézték piacsocialista prédikációikat, följazottan azt kiáltozva: „Milyen csodálatos! Nagy csoda történt! A ragadozó madarak nem öldöszik már soha többé az énekes madarakat! Mind békésen ülnek egymás mellett!” (III, 472)

Egyszóval, a piacsocializmus csupán eufemizmus a kapitalizmus helyett.

IV. Igazi szocializmus felé

Mészáros látomása a szocializmusról levezethető a tőkéről alkotott fogalmából. A tőke meghaladása, nem pedig újra hangszerelése. Ez pedig egész egyszerűen annyit jelent, mint „a munka strukturális leigázásának meghaladása”. Más szóval: a bonyolult és sokrétű társadalmaknak a történelemben először bekövetkezett olyan „korszakváltása” (III, 414), amikor is az emberiség tudatos önszabályozásra építi a természethez fűződő és a társadalmi egyéneknek egymás közt való kapcsolatait. Ami ennél kevesebb, az a tőke uralmát állítja vissza.

Mészáros számvetése túl sok mindent tartalmaz ahhoz, hogy e szemle keretében valamennyire kitérhetnénk. Számos összefoglaló passzusából azonban kivonatolhatjuk a következő stratégiai célokat:

- A termelési eszközöknek a termelők „tényleges-egyéni tulajdonába” kell kerülniük;
- Az átmenet ideje alatt szoros ellenőrzést kell gyakorolni a „tőke-megszemélyesítők” fölött;
- Erőfeszítés szükséges avégett, hogy elejét lehessen venni új posztkapitalista tőkemegszemélyesítés, például a bürokrácia, létrejöttének. (III, 415)
- Jóllehet szükség lesz a parlamenti forma bizonyos megújítására, ez azonban „csakis egy parlamenten kívüli mozgalom kifejlődése révén mehet végbe, ami létfontosságú szabályozó ereje a parlamentnek magának és az átmeneti társadalom törvényhozási kereteinek általában”. (III, 314)

– Leküzdendő az érték uralma a számvitel kvalitatív elvei révén. A munkaerő nem lesz többé eladni való áru, árucseré céljából előállított termékek sem lesznek. Helyettük tervezett és öngazgatott „termelő tevékenységek” cseréje valósul meg. Lényeges ez a „csökkenő hasznosítási ráta” megfordításához, ami megköveteli, hogy „egy bizonyos, igencsak eltérő életmód váljék elfogadottá a közösségi termelés és fogyasztás alapzatán...” (III, 442, 443)

– Az egész projektum „minden tekintetben megköveteli a társadalom gyökeres demokratizálását”, (III, 358) – „a politikában éppúgy, mint az anyagi és a kulturális termelésben”. (III, 312) Röviden szólva, megalkuvás nélküli szocializmus szükségeltetik. Ismételjük: meg kell változnunk „az alapoktól a csúcsig”.

Mészáros érvelésének egyik fontos eleme abból a tényből következik, hogy a tőkerendszer gyökerei sokkal messzebbre nyúlnak vissza, mint magának a kapitalizmusnak a története. Legalább három alkalommal világosan leszögezi ezt. A tőke, állítja, létezett azokban a társadalomtörténeti szakaszokban, „amelyekben az áru-termelés nem mindent átható és mindeneken uralkodó, miként a kapitalizmusban”. A tőke ténylegesen „sok évszázaddal” a kapitalizmus előtt jelent meg, sőt „évezredekkel” megelőzi a kapitalizmust. (IV, 68, 101, 164)

Itt némi következetlenségbe ütközünk. Emlékezzünk csak a tőke természetének meghatározó jellemzésére: „A tőkerendszer valamennyi elképzelhető formájának lényeges, meghatározó jegyei a következők: a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának a termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak, amelyik fölhalmozásra – »magáértvaló és magához ragaszkodó érték« gyanánt (Marx) – valamint a fölhalmozott gazdagság folyamatos bővített újratermelésére irányul.” Ez azonban a kurrens kapitalizmusnak, nem pedig a tőke minden elképzelhető alakjának a leírása, mivelhogy az évezredekkel ezelőtti társadalmak nem foglalkoztak értékhalmozó gazdagság bővített újratermelésével.

Gyakorlatilag tekintve azonban, nem valami komolyabb melléfogásról van itt szó. Minthogy a tőke napjainkban csakis a kapitalista termelési mód révén jut kifejeződésre, számunkra nem leküzdhető egyéb formákban. De Mészáros e ponton tetten érhető kis következetlensége jelzi, hogy mennyire nehezen megfogható lehet a tőkének a kapitalizmustól megkülönböztetett fogalma. Ha a tőkének ezt a

meghatározását akként rövidítjük le, hogy ne kötődjék a kapitalizmus korához, ami megmarad, az nem több, mint a munka leigázása: „a többletmunka legmagasabb fokán megvalósítható kiaknázása egy elkülönült ellenőrző hatalom által, olyan munkafolyamatban, amelyet a munkának a termelés anyagi parancsolatainak való hierarchikus strukturális alávetése bázisán folytatnak...” Az elvonatkoztatásnak ezen a szintjén azonban a munka egyenlőnek vehető a termelő tevékenységgel általában, úgyhogy amit Mészáros mondani látszik, annyi, hogy a tőke alapvetően egyenlő az uralommal magával, ahogyan az egy valamely adott osztályszerkezetben megjelenik. Ez illeszkedik az ő tőkefogalmához, amit úgy lehet meghatározni, mint annak az uralomnak a leküzdését, amelyik üledékesen belerögzült a kapitalista termelési módba. Kiváltképpen illeszkedik ez az általa fölidézett tetőtől talpig – „az alapoktól a csúcsig” – szükséges változáshoz, valamint ahhoz a parancsolatához, hogy a szocializmusnak minden ízében etikusnak kell lennie.

Mészáros megrója mentorát, Lukácsot, amiért anélkül posztulálja a szocializmus erkölcsi vetületét, hogy ezt a munkafolyamat gyakorlati átalakításához kötné. Lukács szerint ugyanis, az etika „az absztrakciónak olyan szintjén működik, ahol a valóságosan létező... anyagi közvetítéseknek mellékes a jelentőségük...” (II, 198) Ez tette lehetővé a nagy magyar filozófusnak, hogy a kívánatosság okán mellőzze a munkának azt a végzetes leigázását, ami beépült a szovjet rendszerbe, amelynek apologétájává vált. Mészáros ellenben konkrét kapcsolatot akarna teremteni az etika és az anyagi politika között. Szerinte „az etika működési kerete a belátható jövőben... csakis a tőke másodrendű közvetítéseinek létező köre lehet...”, ama cél szolgálatában: „túllépni a tőkén ennek minden valóságosan létező és elképzelhető formáján, a munkafolyamat újrameghatározása és a gyakorlatban életképes újratagolása révén”. (II, 199)

Ebből következik, hogy ezeknek a „másodrendű közvetítéseknek”, amelyek terén a valóságos harcot megvívni kell, óriási a jelentőségük. Álljon itt egy végletesen tömörített felsorolása a kapitalizmus másodrendű közvetítéseinek, ahogyan Mészáros látja:

- elemi (nukleáris) család;
- elidegenült termelőeszközök;
- a pénz misztifikálása – ami „Mózes korában az aranyborjú” imádatig nyúlik vissza (talán ezt érti Mészáros az „évezredekben”, amelyekkel a tőke megelőzi a kapitalizmust);
- fetisizta termelési célok;

- a termelés fölötti ellenőrzéstől szerkezetileg elválasztott munka mind a kapitalista, mind a posztkapitalista társadalmakban;
- a tőke államalakulatának változatai, beleértve az „önös irányultságú nemzetállamokat” (vagyis a nacionalizmus problémáival megnövelt bonyodalmakat); s végül
- az ellenőrizhetetlen világpiac. (I, 191–192)

Ezekhez hozzátehetünk még egy, tekintetbe nem vett, roppant mód fontos közvetítést:

- a tőke szörnyűséges kulturális termelési és propaganda-apparátusa, amelynek eszközeivel biztosítja az uralmába való beleegyezést, belenyugvást.

De a másodrendű közvetítések listájának fölvázolása után még számot kell vetnünk Mészáros ijesztő figyelmeztetésével is, amelyet felsorolásához fűz hozzá, miszerint „az a zavarba ejtő igazság, hogy a tőkerendszernek, alkotórészei strukturális összekapcsolódása révén, mindegyre sikerül erőszakosan érvényesítenie magát... Következésképp... nemcsak a tőke pozitív módon önfenntartó, többletmunkakiaknázó erejével, hanem a tőke körkörös kapcsolódásainak pusztító negatív hatalmával – szemlátomást félelmetes tehetetlenségi erejével – is szembe kell szállnunk, és afölött is győzelmet kell aratnunk.” (I, 192)

Szemlátomást félelmetes tehetetlenségi erő, így igaz! Nem gondolhatom, hogy ez a „szemlátomást” holmi „csalóka látszat” helyett áll itt. Egyszerűen tisztára félelmetes. Ha a tőke gyökeret vert a legmélyebb családi kötődésekben, ha fogása kiterjed a pénz valóságosan transzhistorikus hatalmára – vagyis ha nem kevésbé alapul mélypszichológiai struktúrákon, mint a piac, az állam és a termelési folyamat, valamint a kultúra brutálisan kifejlesztett közvetítésén –, és ha a tőke akár egyetlen ilyen gyökértörzse is elegendő hozzá, hogy újjászüljön az egész, úgyhogy minden vagy semmi alapon kell meghaladni, akkor muszáj félelmetesnek neveznem a dolgok ilyenén állását, túl azon, hogy demoralizáló és elcsüggesztő.

Mégis, Mészárosot olvasni minden, csak nem csüggesztő. Jóllehet a szocializmus valóságos mélypontján íródott, és olyan szörnyűséges, vesztébe rohanó rendszert mutat be, hogy csak reszketni képes az ember a jövőért, *A tőkén túl* furcsa módon fölemelő olvasmány. Ennek oka bizonyosan nem az, hogy a kép objektív, hiszen ez, ha nem reménytelen, de legalábbis megrendítő. Inkább a szerzőből kisugárzó szubjektív lelkiállapotban keresendő ez az ok. Engedtessék meg itt nekem egy modernitásban kegyvesztetté lett kifejezés használata: *A tőkén túl* ereje Mészáros szellemének nagyszerűségéből fakad, amely

szenvedélyes, prométheuszi nemet-mondás a tőke uralmára, és – nincs rá jobb szó – abból a *hitből*, amellyel műve telítődik, s fölemelőn hat olvasói szellemére.

Hadd fogalmazzam meg ezt másképpen is: ha mindenkiben Mészáros István szelleme munkálna, vagyis ha ennyire a totalitásra és a jövőre figyelmezve vívna harcát az igazságért, ennyire szenvedélyes volna az ellenállásban, ennyire szilárdan állna a kizsákmányoltak és elnyomottak oldalán, és ennyire bízna egy jobb világban, akkor ez a világ közelebb volna hozzánk. Bármily bizarrul hangzik, semmi sem áll úgy útjában a szocializmusnak, mint a szocialista szellem hiánya. Itt a sokaság, itt az ok, itt az igazság... csak a szellem hiányzik. Persze, van erről még mit mondani: itt vannak a közvetítések, amelyek révén előállhatna a szocialista szellem, ha úgy tetszik, megteremtődhetne a forradalmi szubjektum, ám ez nem adódik magától, mégpedig egyértelmű okokból. Ezek az okok a másodrendű közvetítéseknek egy másik rendjét képezik, amelyek szubjektív módon terjednek át az osztálytudat tartományába. Ennélfogva egy olyan műnek, amelyik azt indítványozza, hogy lépjünk „a tőkén túl”, óhatatlanul szólnia kell ezekről a közvetítésekről, s arról is, hogy ezek miképpen irányulhatnak a forradalmi szubjektumra. Mészáros *A tőkén túl*-ban példáját adja az ilyen szubjektumnak, de szövegében nem foglalkozik vele, s ez hiányossága érvelésének.

Vannak itt egyéb hiányosságok is. Ha szükséges, hogy *A tőkén túl* bizonyos vonatkozásokban terjedelmes legyen, az is szükséges volna, hogy más tekintetben meg közvetlenebb és konkrétabb legyen. Mészáros nem takarékoskodik a terjedelemmel a szocialista tévutak leleplezésében. Logikája hibátlan; de ugyanakkor túlságosan egyoldalú, ennélfogva kevésbé dialektikus. *A tőkén túl* szemhatárát, úgy látszik, teljesen betölti a sztálinizmus és a Brit Munkáspárt, mintha soha más nem művelt volna olyasmit, ami legalább föltett szándékaiban szocialista lett volna. Legyen az ember kritikus az olyan átmeneti és köztes társadalmi mozgalmakkal szemben, amilyen a radikális demokrácia vagy a különféle szövetkezeti közösségi társadalom építésével próbálkozó mozgalmak a kapitalizmus hézagaiban. De kritikusnak lenni itt nem annyi, mint kapásból elutasítani; hanem inkább fölfedni az adott jelenségben kibontakozó dialektika szálait. „Kíméletlen kritika”, ez volt Marx jelszava, s ez legyen a miénk is. Ez azonban úgy értendő, mint egy valaki saját nézeteinek, valamint a fönnálló rendszernek a bírálata, s aligha az illető nézeteinek pusztá elutasítása végett, hanem inkább azért, hogy meg lehessen különböztetni bennük a helyeset

a hamistól. Fontos ésszen tartani, hogy a szocializmushoz vezető átmeneti időszakban a létező társadalom bizonyos elemeit, beleértve a piaci aspektusokat is, óhatatlanul fönn kell tartani, csakhogy alárendelt helyzetben. Ebből következik, hogy egy szocializmushoz vezető átmenetet taglaló tanulmány nem utasíthat el mindent kapásból, ami csak megvan a jelenben, hanem ki kell találnia – és a fönti értelemben kíméletlen kritikának alávetnie –, hogy milyen hidakat lehetne verni, és mely magvakból lehetne növényeket fölnevelni. Kapásból elutasítani minden átmeneti formát annyi, mint elvont és végletesen utópikus alakban képzelni el a szocializmust.

De végül is nem Mészáros István az, akinek még többet kellene mondania, és aki kitölteni volna köteles a hézagokat, hanem mi, többiek. Aki megírta *A tőkén túl*-t, az teljesítette kötelességét a jövődől szemben. Mészáros jóváhagyólag idézi Marx végszavait *A gothai program kritikájá*-hoz: *Dixi et salvavi animam meam*. „Mondottam s megmentettem lelkemet.” Azt hiszem, ugyane szavakat önmagára is vonatkoztatta. Bizonyos, hogy teljes joggal.

(Fordította: Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, 1997. március, vol. 48. No. 10. 44–54.

Mészáros István az államról szóló, utolsó nagy munkájának kéziratával (2017)